

УДК 16:81'373.46](=161.2)(477-87)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v051.2024.17>**М. П. Плахтій**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6789-7711>*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри політології та філософії
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка***Т. В. Сулятицька**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2100-5412>*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри політології та філософії
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ У ДІАСПОРІ

Постановка проблеми. Впродовж останніх років активно провадилась цілеспрямована робота з повернення в українську історико-філософську спадщину багатьох імен, які відігравали значну роль у становленні української науки. На заваді цьому процесу стають об'єктивні причини: відсутність на території України архівних та друкованих матеріалів, першоджерел, що відтворюють період найбільш складний та суперечливий в українській історії, початок XX століття.

Заборона української мови на територіях України під окупацією російської імперії не давала шансів для розвитку власної освіти, науки і, відповідно й української термінології.

На західноукраїнських землях, які входили до складу Австро-Угорської імперії (до 1918 року), а після Першої світової війни – до складу Польщі, влада була більш ліберальною до освіти українською мовою. Українці мали можливість навчатися рідною мовою у початкових школах, класичних гімназіях, хоча отримання вищої освіти українською мовою було неможливе. Освітня система регіону ґрунтувалася на європейських традиціях, зокрема австрійських і включала в навчальні програми такі дисципліни, як логіка та психологія. Викладання дисциплін українською мовою відіграло ключову роль у поширенні національних ідей та формуванні інтелектуального потенціалу українського народу.

Поразка національно-визвольних змагань 1917–1922 рр., встановлення радянської влади зумовили масову українську еміграцію до країн Європи. Зокрема, у Німеччину в 1917–1920 роках прибула значна кількість українських емігрантів. Як зазначає професор Київського університету, учасниця тих подій Н. Полонська-Василенко: «Емігранти після прогрі визвольних змагань заснували Балтійський університет в Гамбурзі,

німецький в Празі, університет УННРА в Мюнхені та Український вільний університет» [1].

Чимала українська діаспора на території Німеччини та Австрії плідно розвивала систему навчальних закладів і до середини XX ст. їх налічувалось близько 40. Серед них і дитячі садки, і суботні школи, і курси для неосвічених. Найбільш чисельними були народні школи та гімназії. Так, у м. Аугсбург діяли Українська реальна гімназія та Українська торгова школа, у м. Ашафенбург – Українська гімназія ім. князя Вол. Мономаха, у м. Байройт – Українська вчительська семінарія, у м. Гайденау – Українська гуманістична гімназія ім. Т. Шевченка, Українська учительська семінарія і педагогія у м. Міттенвальд та багато інших. Таким чином, освіта українською мовою відіграла важливу роль у збереженні національної ідентичності та культурних традицій серед української діаспори, зокрема в Німеччині та Австрії. Розвиток навчальних закладів, народних шкіл, гімназій і семінарій, сприяв поширенню знань, вихованню нових поколінь та підтримці зв'язку з українською культурою, що мало вирішальне значення для національної самобутності. Для українців, які проживали за межами України, підручники українською мовою були засобом підтримки зв'язку з батьківщиною та збереження національних цінностей для нових поколінь.

Надважливою темою також є формування української наукової термінології, адже використання власної термінології допомагає утвердити українську мову як рівноправний інструмент для наукового спілкування, підкреслюючи незалежність і самостійність української науки. У контексті вище зазначеного, актуальним постає предмет нашого дослідження – формування української логічної термінології на початку XX ст. у діаспорі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження історії логіки в Україні є важливим напрямом у філософських і наукових дослідженнях. Втім, сучасні дослідники недостатньо уваги приділяють вивченню історії логіки в Україні. Плахтій М.П. у науковій розвідці «Логіка в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття: напрями розвитку» [2] проаналізувала розвиток логічної думки в Україні, дослідила логічні праці, опубліковані в Україні наприкінці XIX – початку XX століття. У статті «Викладання логіки в Західній Україні на межі XIX–XX століття» [3] Плахтій М. аналізує особливості викладання логіки західноукраїнськими науковцями та спроби формування української логічної термінології, аналізуючи україномовні підручники із логіки С. Балея, С. Канюка, І. Копача, Г. Костельника, Т. Мандибуря видані на межі XIX–XX століття.

Метою статті є визначити особливості формування української логічної термінології на початку XX ст. у діаспорі. Джерельною базою зазначеного дослідження визначено опубліковані підручники із логіки у діаспорі українською мовою Д. Чижевського та Я. Петришина.

Результати дослідження. Варто зазначити, що підручників із логіки та наукової логічної літератури українською мовою початку XX ст. існує небагато. До них належать праці: Т. Мандибур «Психологічний вступ до науки логіки в кл. VII» (1895), Т. Мандибур «Логіка для VII класу гімназійного» (1902), І. Копач «Що таке людське думане?» (1906), С. Канюк «Дидактика доповнена «основами логіки»» (1911), С. Балея «Нарис логіки» (1923), Г. Костельник «Ordologicus» (1931), Г. Костельник «Три розправи про пізнання» (1925). Надрукованими у діаспорі українською мовою наявно два підручники із логіки: Д. Чижевський «Логіка» (1924) [4], Я. Петришин «Логіка» (1947) [5].

Підручник з логіки Я. Петришина. Нещодавно, в результаті оцифрування закордонних бібліотечних фондів, став доступним для науковців підручник з логіки, виданий у Мюнхені українським видавництвом «Вернигора» у 1947 році доктором Я. Петришином. Біографія Я. Петришина залишається для дослідників невідомою.

Визначаючи логіку, Я. Петришин наголошує, що «це наука думання або наука, яка викладає суть та закони правильного наукового, систематичного або, коротко кажучи, філософського думання. Логіка є нормою правильного думання, вона є методичним навчанням наук» [5, с. 5].

У структурі поняття традиційно виділяють зміст та обсяг, але у підручнику Я. Петришина замість терміну «обсяг» вживається «розмір». Окрім того, застосовується термін «ґатунок» для позначення загальнішого поняття, що охоплює

підпорядковані йому родові поняття, і якщо «ґатунок – це вище надпорядковане поняття, то рід – це поняття нижчого характеру, підпорядковане ґатункові».

Я. Петришин не надає перевагу одній формі мислення, стосовно судження застосовує термін «осуд», визначаючи його як форму думки, через яку присуджуємо щось із підмету. Усі осуди учений поділяє на чотири категорії: за якістю, за кількістю, за реляцією та за модальністю, замінивши терміни суб'єкт та предикат на «підмет та присудок», проте чітко пояснює відмінності між реченням та осудом.

У сучасній традиційній логіці судження за якістю поділяють на стверджувальні та заперечувальні, утім, доктор Я. Петришин вживає терміни: притакуючі (позитивні) осуди, заперечуючі (негативні) та неозначені (безкінечні). Для означення суджень за кількістю було вжито терміни: загальні (універсальні), особливі (партикулярні), індивідуальні (сінгулярні), а «по реляції є осуди або категоричними, або гіпотетичними чи пак умовними, або диз'юнктивними» [5, с. 22-23]. Втрачає своє методологічне значення тема «Закони логіки», позаяк у підручнику їх подано у зауваженнях, без пояснень та прикладів. Для позначення умовиводів застосовувався термін «ключі», що трансформувалося у «заклучення».

Слід підкреслити, що підручник Я. Петришина містить багато суто філософських розтлумачень: «Платонові ідеї», «Границі людського думання», «Дефініція поняття Бог», «Про ідею, ідеал і ідол» та є невеликим за обсягом, усього 44 сторінки.

Підсумовуючи, слід зазначити, що підручник Я. Петришина був створений для українських студентів, які навчалися в умовах еміграції і мав на меті забезпечити їх необхідними знаннями з логіки рідною мовою. Видання містить теоретичний матеріал, приклади та завдання для самостійної роботи, спрямовані на розвиток логічного мислення. Підручник також відображає прагнення автора сприяти формуванню української наукової термінології в галузі логіки.

Підручник з логіки Д. Чижевського. Підручник Д. Чижевського «Логіка» 1924 року вийшов друком у Празі у видавничому товаристві «Сіач» при Українському Педагогічному Інституті ім. М. Драгоманова у кількості 100 примірників і є літографічним виданням конспекту лекцій із логіки, прочитаних у згаданому університеті. Видання є повністю україномовним та налічує більш ніж 300 сторінок, що дає можливість науково окреслити побудову логіко-філософських ідей автора, а також підкреслити значення логічної освіти для формування молодшої української інтелігенції у діаспорі. Оцифрування цього рідкісного документа відкрило широке поле для досліджень логіко-філософських ідей Д. Чижевського.

Першим кроком у такому дослідженні є робота Плахтій М. «Логічні погляди Дмитра Чижевського» [6].

Логіку Д. Чижевський розуміє як науку, основним об'єктом якої є «думання», і визначає її як «філософську науку, що вивчає форми твердження (та заперечення), їх комплексів і їх елементів» [4, с. 10]. У структурі логічного знання учений виділяє кілька розділів: теорія понять (наука про поняття), теорія суду (наука про судження), теорія виводу (наука про висновки), теорія наукових методів (методологія), теорія науки (наука про науку). Появу останнього розділу Д. Чижевський обґрунтовує існуванням логічних питань, які належать до науки, але не є частиною суто методологічних проблем [4, с. 16-17].

За визначенням ученого виводом, тобто міркуванням «зветься необхідне слідування значного суду з комплексу інших судів, при чому кількість членів цього комплексу може бути рівна й одному» [4, с. 155].

Не обходить увагою Д. Чижевський тему «Закони правильного мислення». Розглянемо, як їх формулює Д. Чижевський. Учений звертає увагу, що закріплені традицією три головні закони мислення сформульовані Аристотелем ґрунтуються на принципі однозначності. Закон тотожності: «Кожна думка тотожна з самою собою. Неможлива зміна у процесі думання сенсу думок» [4, с. 19]. Закон протиріччя: Про одне й те саме одночасно неможливе твердження й заперечення. Правильне є тільки чи ствердження чи заперечення: чи «сніг іде», чи «сніг не іде» [4, с. 21]. Цей закон ставить перед нашим мисленням вимогу: у правильному мисленні не можна допускати одночасно ствердження та заперечення про один і той самий об'єкт. Закон виключення третього: поруч із твердженням і запереченням немає ніякої третьої можливості [4, с. 20]. Четвертий закон висловив Лейбніц в XVII ст., він не відноситься до «однозначності», а відображає зв'язок думок між собою. Закон достатньої підстави: «кожна думка має свій ґрунт і основу» [4, с. 21]. У підсумку вчений зауважує, що перший закон відноситься безпосередньо до понять, другий та третій – до суджень (присудів), а четвертий – до умовиводів (виводів).

Окреслюючи історію сучасної для нього логіки Д. Чижевський звертається до кількох головних напрямів у розвитку логіки. Згідно з Д. Чижевським, на сучасному етапі логіка розвивається в шести основних напрямках: «емпіристична логіка» (Джон Стюарт Міл, В. Джеймс); трансцендентальна логіка в кантівському дусі (Г. Коген, Е. Ласк); історична методологія (В. Дільтей, В. Віндельбанд, Г. Рікерт, М. Вебер); систематика (Г. Лютце, К. Зіґварт); боротьба з психологізмом у логіці (Е. Гусерль, Б. Больцано, Г. Лютце); та

«математична логіка» (де Морган, Дж. Буль, В. Гамільтон, В.С. Джевонс, Д. Пеано, Е. Шредер, Л. Кутюра, Б. Расел). Д. Чижевський акцентує більше уваги на поясненні саме емпіричної логіки. Представники цієї школи ставлять індуктивну логіку на рівень з аристотелівською дедуктивною або навіть замінюють її [4, с. 15].

На окрему увагу заслуговують численні логічні вправи та завдання підібрані Д. Чижевським для студентів. Наведемо невелику кількість найбільш цікавих з них. Тема «Поняття, суд, вивід». Які з цих висловів визначають поняття, суди, виводи? 1. Сірий кіт учора перебіг мені шлях. 2. Сірий кіт, що вчора перебіг мені шлях. 3. Я тільки сьогодні приїхав і тому не міг ще його бачити. 4. Я тільки сьогодні приїхав і його не бачив. 5. В собі замкнена, бо дуже боязка й нерішуча людина. 6. Як замкнений у собі, бо боязкий і нерішучий, він ні з ким не міг зійтися ближче [5, с. 27-29]. Тема «Вивід». Завдання: чи є правильні такі виводи? Коли неправильні, в чому помилка? 1. Кожний рівнобічний трикутник є рівнокутний $\rightarrow$ кожний рівнокутний трикутник є рівнобічний. 2. Ні одна безгрішна людина не є нещасна $\rightarrow$ ні одна нещасна людина не є безгрішна. 4. Ні один злодій не є корисним членом людського суспільства $\rightarrow$ деякі з некорисних членів людського суспільства є злодії. 7. Тільки в порожньому просторі тіла падають згідно з законами падіння $\rightarrow$ коли тіла падають згідно з законами падіння, то значить вони знаходяться в просторі [4, с. 159].

Отже, варто підкреслити, що особливою методичною цінністю розглянутого видання Д. Чижевського є численні логічні вправи та завдання, які він ретельно добирав для своїх студентів. Ці завдання мали практичний характер, тому розвивали логічне мислення та були ефективними для засвоєння матеріалу.

Лекції з логіки, написані Д. Чижевським, відображають його прагнення об'єднати філософське осмислення з формальними аспектами логіки. Підручник вирізняється чіткою структурою, містить велику кількість прикладів і завдань для практичного опрацювання. Значну увагу в ньому приділено історико-філософським коментарям автора.

Висновки. Початок XX ст. став непростим періодом в історії України. Бурхливі історичні події спричинили масштабну хвилю української еміграції до країн Європи. Освіта українською мовою відігравала важливу роль у збереженні національної ідентичності та культурних традицій серед української діаспори. Активний розвиток навчальних закладів, народних шкіл, гімназій і семінарій у діаспорі потребував багато зусиль науковців для організації освітнього процесу, зокрема формування навчальної літератури українською мовою, а також створення української наукової термінології.

Серед невеликої кількості підручників із логіки та наукової логічної літератури українською мовою початку ХХ ст. особливу увагу заслуговують опубліковані у діаспорі підручники Д. Чижевського «Логіка» (1924) та Я. Петришина «Логіка» (1947).

Визначаючи логіку, ці науковці погоджуються у розумінні визначенні логіки, як науки про правильне мислення, яка викладає закони правильного наукового, систематичного, філософського мислення (Я. Петришин), а також філософську науку, що вивчає форми ствердження та заперечення, їх комплексів, елементів (Д. Чижевський).

У підручнику Я. Петришина фіксуємо використання такої української термінології: «розмір», «гатунок», «осуд», «підмет та присудок», «притакуючі, заперечуючі та неозначені осуди», «загальні (універсальні), особливі (партикулярні), індивідуальні (сінгулярні) осуди», «ключі», «заклучення». Тема «Закони логіки», на нашу думку, втрачає своє методологічне значення, оскільки у підручнику вона представлена лише у вигляді зауважень, без належних пояснень та прикладів, що обмежує її навчальну цінність. Підручник Я. Петришина містить велику кількість суто філософських розтлумачень.

Підручник Д. Чижевського більш ґрунтовний та методично виважений, у ньому автор використовує українську термінологію: форми мислення (поняття, суд, вивід). Усі інші терміни відповідають термінології класичної логіки. Особливістю викладу Д. Чижевського є велика увага історії філософії та логіки, а також чітке формулювання напрямів розвитку логіки на сучасний для нього період. Він визначає шість напрямів розвитку логіки: емпірична логіка, математична логіка, трансцендентальна логіка кантівського напрямку, напрям історичної методології, систематики, напрям критики психологізму в логіці. Тема «Закони правильного мислення» викладена Д. Чижевським одразу після вступу та передуює роз'ясненню форм мислення. Формулювання та пояснення перших трьох законів учень пов'язує із принципом однозначності, при чому перший закон відноситься безпосередньо до понять, другий та третій – до суджень (присудів), а четвертий – до умовиводів (виводів).

Підсумовуючи, слід зазначити, що обидва підручники були створені для українських студентів, які навчалися в умовах еміграції, для забезпечення їх необхідними знаннями з логіки рідною мовою. У них викладено теоретичний матеріал, запропоновані приклади та завдання для самостійної роботи, спрямовані на розвиток логічного мислення. У досліджуваних працях Я. Петришин намагався використовувати більш розмовну українську мову для формування термінології, а Д. Чижевський, завдячуючи ґрунтовній філо-

логічній освіті, був більш близький до сучасних традиційних тлумачень термінів, таким чином, слід вважати, що була успішно реалізована ідея формування української логічної термінології у діаспорі.

Література

1. Полонська-Василенко Я. Український Вільний Університет (1921-1971). Віденська доба. *Український історик*. 1971. №01-02, С. 19–21. URL: http://shron.chtyvo.org.ua/Polonska-Vasylenko_Nataliia/Ukrainskyi_Vilnyi_Universytet_19211971.pdf
2. Плахтій М.П. Логіка в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: напрями розвитку. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. 192 с.
3. Плахтій М.П. Викладання логіки в Західній Україні на межі ХІХ–ХХ століття. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. Київ, 2012. Вип. 107. С. 38–40.
4. Чижевський Д. Логіка. Прага, 1924. 331 с.
5. Петришин Я.Б. Логіка. Мюнхен : Вернігора, 1947. 44 с.
6. Плахтій М. Логічні погляди Дмитра Чижевського. *Humanitarian vision. Філософські науки*. Vol. 10(1). 2024. С. 13–17.

Анотація

Плахтій М. П., Сулятицька Т. В. Теоретико-методологічні засади формування української логічної термінології у діаспорі. – Стаття.

Непростим періодом в історії України став початок ХХ ст., бурхливі історичні події спричинили масштабну хвилю української еміграції до країн Європи. В умовах діаспори освіта українською мовою стала ключовим елементом у збереженні національної ідентичності та культурних традицій. Активний розвиток навчальних закладів, народних шкіл, гімназій і семінарій у діаспорі потребував багато зусиль науковців для організації освітнього процесу. Особливу увагу приділяли створенню навчальної літератури українською мовою та розробці української наукової термінології. Серед невеликої кількості підручників із логіки українською мовою початку ХХ ст. особливу увагу заслуговують опубліковані у діаспорі підручники Д. Чижевського «Логіка» (1924) та Я. Петришина «Логіка» (1947). Метою статті є визначити теоретико-методологічні засади формування української логічної термінології на початку ХХ ст. у діаспорі. Визначаючи логіку, ці науковці погоджуються у розумінні визначенні логіки, як науки про правильне мислення, яка викладає закони правильного наукового, систематичного, філософського мислення (Я. Петришин), а також філософську науку, що вивчає форми ствердження та заперечення, їх комплексів, елементів (Д. Чижевський). У підручнику Я. Петришина фіксуємо використання такої української термінології: «розмір», «гатунок», «осуд», «підмет та присудок», «притакуючі, заперечуючі та неозначені осуди», «загальні (універсальні), особливі (партикулярні), індивідуальні (сінгулярні) осуди», «ключі», «заклучення». Підруч-

ник Я. Петришина містить велику кількість суто філософських розтлумачень. Підручник Д. Чижевського більш ґрунтовний та методично виважений, у ньому автор використовує українську термінологію: форми мислення (поняття, суд, вивід). Особливістю викладу Д. Чижевського є велика увага історії філософії та історії логіки, а також чітке формулювання напрямів розвитку логіки на сучасний для нього період. Тема «Закони правильного мислення» викладена Д. Чижевським одразу після вступу та передуює роз'ясненню форм мислення. Формулювання та пояснення перших трьох законів учень пов'язує із принципом однозначності. Підсумовуючи, слід зазначити, що обидва підручники були створені для українських студентів, які навчалися в умовах еміграції, для їх забезпечення необхідними знаннями з логіки рідною мовою. У них викладено теоретичний матеріал, запропоновані приклади та завдання для самостійної роботи, спрямовані на розвиток логічного мислення.

Ключові слова: логіка, історія логіки, традиційна логіка, підручники з логіки викладання логіки у діаспорі, Я. Петришин, Д. Чижевський.

Summary

Plakhtiy M. P., Sulyatytska T. V. Theoretical and methodological foundations of the formation of Ukrainian logical terminology in the diaspora. – Article.

The early twentieth century was a challenging time in Ukraine's history, marked by tumultuous events that led many Ukrainians to emigrate to European countries. These emigrants were educated in Ukrainian, and the language played a crucial role in preserving their national identity and cultural traditions. The active development of educational institutions, folk schools, gymnasiums, and seminaries in the diaspora required a lot of effort from scholars to organize the educational process. A particular attention was paid to the creation of educational literature in Ukrainian and the development of Ukrainian scientific terminology. Due to a small number of textbooks on logic

in Ukrainian at early twentieth century a special attention should be paid to the textbooks by D. Chyzhevsky «Logic» (1924) and Y. Petryshyn «Logic» (1947) published in the diaspora. The purpose is to identify the theoretical and methodological foundations of the article is to study the formation of Ukrainian logical terminology at the beginning of the twentieth century in the diaspora.

These scholars share a common understanding of logic as the science of correct thinking, which teaches the principles of accurate scientific, systematic, and philosophical reasoning (Y. Petryshyn), as well as the philosophical science that examines the forms of affirmation and negation, their combinations, and components (D. Chyzhevsky). In Y. Petryshyn's textbook, several Ukrainian terms such as «size», «grade», «condemnation», «subject and predicate», «affirmative, negative, and indefinite condemnations», «general (universal), special (particular), individual (singular) condemnations», «keys» and «conclusion» are used. Petryshyn's textbook contains many strictly philosophical explanations. In contrast, D. Chyzhevsky's textbook is more comprehensive and methodically structured, using terms like forms of thinking (concept, judgment, conclusion) in Ukrainian. Chyzhevsky's approach is distinctive for its emphasis on the history of philosophy and logic, along with a clear delineation of the directions in which logic is evolving in the modern period. Chyzhevsky introduces the topic «The Laws of Correct Thinking» right after the introduction, before explaining the forms of thinking. He connects the formulation and explanation of the first three laws to the principle of unambiguity. In conclusion, both textbooks were designed for Ukrainian students studying abroad to equip them with essential knowledge of logic in their native language. They include theoretical content, provide examples, and feature exercises for independent practice to foster the development of logical thinking.

Key words: logic, history of logic, traditional logic, logic textbooks, teaching logic in the diaspora, J. Petryshyn, D. Chyzhevsky.